

УДК 398(=161.2):355.257.7]:001.32(436.1)“1899/1950”
DOI <https://doi.org/10.15407/slavicworld2022.21.100>

ШЕВЧУК ТЕТЯНА

кандидатка філологічних наук, старша наукова співробітниця відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4856-4430>

SHEVCHUK TETIANA

a Ph.D. in Philology, a senior research fellow at the Ukrainian and Foreign Folkloristics Department of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4856-4430>

Бібліографічний опис:

Шевчук, Т. (2022). Фольклор військовополонених українців періоду Першої світової війни (за матеріалами Архіву фонограм Австрійської академії наук). *Слов'янський світ*, 21, 100–111.

Shevchuk, T. (2022). Folklore of Ukrainian Prisoners of War of the Period of the First World War (After the Materials of the Phonogram Archives of the Austrian Academy of Sciences). *Slavic World*, 21, 100–111.

ФОЛЬКЛОР ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (за матеріалами Архіву фонограм Австрійської академії наук)

Анотація / Abstract

У статті йдеться про особливості реалізації масштабного антропологічного проекту, ініційованого 1915 року Австрійською академією наук, що, зокрема, передбачав фонографічну фіксацію зразків усного мовлення військовополонених різних національностей, які воювали

на боці російської імперії: вірмен, євреїв, латишів, литовців, росіян, українців, грузинів та ін. У 2018 році ці аудіозаписи, що понад століття зберігаються в Архіві фонограм Австрійської академії наук, було введено в науковий обіг: розшифровано й транслітеровано латиницею. Серед них – зразки фольклорної культури українців, зафіксовані від 17 інформантів з восьми губерній тогочасної російської імперії: Чернігівської, Київської, Харківської, Полтавської, Херсонської, Катеринославської, Волинської та Воронежської. З-поміж переліку населених пунктів, звідки походили українські інформанти, натрапляємо на сумнозвісні назви вже нинішньої, російсько-української, війни: Оленівка, Бахмут (Донецька обл.), Куп'янськ (Харківська обл.). Записи здійснювалися впродовж липня – вересня 1915 року та в 1916 році в таборах для військовополонених м. Фрайштадта (Австрія), м. Райхенберга (нині – Ліберець, Чеська Республіка) та у віденському шпиталі. Їх ініціатором був відомий австрійський антрополог Рудольф Пех (*Rudolf Pösch*) (1870–1921), уродженець Тернополя. Йому допомагали віденський лінгвіст Ганс Поллак (*Hans Pollak*) (1885–1976) та український мовознавець і фольклорист Іван Панькевич (1887–1958), випускник Віденського університету. Ці дослідники з допомогою фонографа зафіксували фольклорні тексти різних жанрів: козацькі молитви, пісні літературного походження, казки (про тварин і новелістичні), анекдоти, оповіді про календарні звичаї літнього циклу (зокрема, про жіночий ритуальний обід під назвою «брикси») та сновидіння. Особливістю цих текстів є трансформація пісенних наративів у прозові. Вони є цінним польовим матеріалом не лише для фольклористів, а й для істориків та мовознавців. Аудіозаписи, здійснені від українських військовополонених, входять до історичної колекції 1899–1950 років Архіву фонограм Австрійської академії наук та внесені до реєстру документальної спадщини ЮНЕСКО «Пам'ять світу» / «Пам'ять людства».

Ключові слова: військовополонені, Перша світова війна, українці, фольклор, аудіозаписи.

The article is devoted to the peculiarities of a large-scale anthropological project initiated in 1915 by the Austrian Academy of Sciences. It is provided, in particular, for the phonographic fixation of the examples of spoken language of war prisoners of various nationalities who fought on the side of the Russian Empire: Armenians, Jews, Latvians, Lithuanians, Russians, Ukrainians, Georgians, etc. These audio recordings, kept in the Phonogram Archives of the Austrian Academy of Sciences for more than a century, have been introduced into scientific discourse in 2018. They are encrypted

and transcribed into Latin. There are the examples of folklore culture of the Ukrainians provided by 17 informants from 8 governorates of the Russian Empire of that time: Chernihiv, Kyiv, Kharkiv, Poltava, Kherson, Katerynoslav, Volyn and Voronezh. Among the list of inhabited areas, where the Ukrainian informants are originated from, we come across the infamous names of the present-day Russian-Ukrainian war: Olenivka, Bakhmut (Donetsk region), Kupiansk (Kharkiv region). Recordings have been made during July–September, 1915 and in 1916 in the war prisoners' camps in Freistadt (Austria), Reichenberg (now Liberec, the Czech Republic) and in the Vienna hospital. They have been initiated by the famous anthropologist Rudolf Pöch (1870–1921), a native of Ternopil. He has been assisted by the Vienna language expert Hans Pollak (1885–1976) and the Ukrainian linguist and folklore specialist Ivan Pankevych (1887–1958), a graduate of the University of Vienna. Using the phonograph, these researchers have recorded the folk texts of different genres: the Cossack prayers, songs of literary origin, fairy tales (about animals and of novelistic nature), jokes, stories about the summer cycle calendar customs (in particular, about the women ritual dinner called *bryksy*) and dreams. The characteristic feature of these texts consists of the transformation of the song-like narrative into a prose; they are a valuable field material not only for the folklore specialists, but also for historians and linguists. Audio-recordings, provided by the Ukrainian war prisoners, form a part of 1899–1950s collection of the Phonogram Archives of the Austrian Academy of Sciences and are included into the UNESCO Register of Documentary Heritage *Memory of the World / Memory of Humanity*.

Keywords: war prisoners, the First World War, Ukrainians, folklore, audio-recordings.

Про особливості перебування військовополонених у таборах Австро-Угорщини впродовж 1915–1918 років неодноразово писали австрійські та українські історики. Антропологічні аспекти Першої світової війни також потрапляли в поле зору дослідників, що звертали увагу й на тогочасний «воєнний фольклор»: їх цікавило так зване окопне мистецтво (задокументовані солдатські пісні), фольклорні тексти, записані на окупованих територіях серед місцевого населення та в таборах для військовополонених [11]. Останні, зокрема, проаналізувала в розвідці «Полонені голоси: фоно-

графічні записи німецькою мовою в австрійських таборах для військовополонених Першої світової війни» професорка Тюбінгенського університету (Німеччина) Моніка Шеєр (*Monique Scheer*) [12, р. 297–310]. Адже фольклористичні студії є важливими для осмислення розвитку антропології в Європі, де ця наука зазнала фундаментальних змін упродовж 1914–1918 років [13].

З 2018 року ця тема зацікавила також українських мовознавців. Зокрема, співробітниця Інституту української мови Національної академії наук України Лілія Москаленко опублікувала кілька статей про особливості усного мовлення українських військовополонених, які під час Першої світової війни перебували в австрійських таборах і шпиталях. «11 квітня 2018 року, – відзначила дослідниця, – у Відні відбулася презентація двох аудіо CD і одного CD-ROM буклетів, що стали результатом праці вчених багатьох країн над розшифруванням фонозаписів військовополонених різних національностей (вірмен, євреїв, латишів, литовців, фіно-угрів, росіян, українців, турків, татар, грузинів, аварців, осетинів, сванів), які перебували в таборах і шпиталях Австрії під час Першої світової війни <...>. Таким чином аудіозаписи, які понад століття зберігаються у Фонограмархіві Австрійської академії наук, були введені в науковий обіг. Усі аудіозаписи розшифровано, записано відповідними національними абетками й транслітеровано латиницею» [4, с. 122]. Ініціатором цього масштабного антропологічного проекту було Віденське антропологічне товариство (*The Viennese Anthropological Society*). Його реалізацію було доручено віденському вченому Рудольфу Пеху. До цієї роботи долучилися віденський мовознавець-діалектолог Ганс Поллак та український мовознавець, фольклорист і етнограф Іван Панькевич. Названі дослідники зафіксували зразки усного мовлення сімнадцяти військовополонених українців, що до війни проживали в різних губерніях російської імперії: Київській, Чернігівській, Полтавській,

Волинській, Воронежській, Харківській, Херсонській та Катеринославській. Це були переважно селяни, кілька робітників та один учитель початкової школи. Фіксувалися імена й прізвища інформантів, їхній вік і назви населених пунктів, де вони проживали. Згодом цей дослідницький проект у процесі створення цифрової бази даних об'єднав зусилля кількох австрійських установ (Музей природознавства (*The Natural History Museum of Vienna*), Віденський музей етнології (*Vienna Museum of Ethnology*), антропологічний факультет Віденського університету (*Department of Anthropology at the University of Vienna*), Австрійський кіноархів (*Austrian Film Archive*), Архів фонограм Австрійської академії наук (*Phonogramme Archive of the Austrian Academy of Sciences*). Оприлюднені записи є цікавими не лише для антропологів, істориків, мовознавців, а й для фольклористів. Серед них – пісні літературного походження, казки, анекдоти, оповіді про ритуали календарного циклу та сновидіння. Прикметно, що з-поміж цих текстів немає автобіографічних наративів, а також згадок про війну, в якій брали участь інформанти. Найбільше записів здійснив Іван Артемович Панькевич (з Віднем його пов'язує навчання в університеті, який він закінчив 1912 року, та викладацька діяльність – упродовж 1914–1918 років працював у Терезіанській консулярній академії). Зауважимо, що до польової роботи у сфері фольклористичних досліджень австрійські антропологи залучали і вчених-славістів, що були виховані на віденських наукових традиціях.

За два дні до повномасштабної російсько-української війни, 21 лютого 2022 року, словацько-український фольклорист і літературознавець Микола Мушинка згадував про І. Панькевича в одному з інтерв'ю: «Після середньої школи я вступив до Інституту російської мови й літератури у Празі, тому що там був предмет українська мова – викладав його професор Іван Панькевич, діалектолог, фольклорист. У радянській Україні його затаврували як буржуазного націоналіста, не ви-

давали, а в Празі дозволили працювати. Панькевич найбільше вплинув на зміну моєї національної свідомості...» [7].

Зі статті Ореста Зілинського «Іван Панькевич як фольклорист» довідуємося про перші кроки майбутнього дослідника на шляху до фольклористичної праці: навчаючись у львівській гімназії, І. Панькевич познайомився з Володимиром Гнатюком, який залучив його до збирання етнографічних матеріалів [2, с. 23–33].

Про особливості польової роботи І. Панькевича довідуємося з його праці «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей»: «Заходячи в село, старався я через місцевих інтелігентів, священиків або учителів здобути собі довір'я досліджуваних осіб. Були це головню селяне <...>. Наперед вдавався я в розмову на всякі теми, підчас неї схопити головні характеристичні для даного села прикмети говору. <...> Крім записів явищ звукових, морфологічних, старався я схопити скорим записом також й взірці живої бесіди у формі оповідання» [6, с. 10]. Зі статті М. Мушинки «Іван Панькевич – співзасновник товариства “Просвіта” на Закарпатській Україні» дізнаємося, що праця І. Панькевича про фонографічні записи від військовополонених залишилася неопублікованою [5].

Кожен зі «взірців живої бесіди у формі оповідання», що їх зафіксував з допомогою фонографа І. Панькевич, спілкуючись із військовополоненими українцями, вартий окремої розвідки. Ми ж розглянемо кілька сюжетів, що є важливими для характеристики української фольклорної прози початку ХХ ст. Серед записів, здійснених І. Панькевичем у таборі м. Фрайштадта 1915 року, є оповідання Федора Шевченка, вчителя початкової школи із с. Керелівка Звенигородського повіту Київської губернії. Сам інформант назвав себе онуком поета Тараса Шевченка. Ось його розповідь: «У нас в селі Керелівці розказують такі анігдоти про Тараса Шевченка. Один гинирал замовив Тарасові намалювати портрета. Тарас на-

малював партрета, али гиниралові показався він дуже дорогий – і він його ни схотів взяти субі. Тоді Тарас намазав милом юму морду і віддав цилюрникові на виставку. І приказав тому цилюрникові, яг буде... хто... захоче купити цей партрет то сказав ціну більшу вдвоє, яку... просив у того гинирала. Через деякий час преходить гиніра... гинірал до цилюрника. Побачив на... на виставці свій партрет – і просить його, шоп той продав його. Цилюрник запросив у нього ціну, яку сказав йому Тарас Шивченко – ціну вдвоє більшу, яку він... як просив у гинірала Тарас. Той гинерал тоді ж не... не торгувався, а заплатив їму стільки, скільки теї просив, і забрав партрета субі» (трьома крапками позначено паузи в розповіді оповідача) [цит. за: 4, S. 124]. Як бачимо, сам інформант означив свою оповідь як анекдот.

Про цей анекдот, поданий як справжній епізод із життя Т. Шевченка, довідуємося зі спогадів Петра Мартоса: «В кінці 1837 чи на початку 1838 року якийсь генерал замовив Шевченкові свій портрет олійними фарбами. Портрет вийшов дуже вдалий і головне, надзвичайно схожий. Його превосходительство був дуже некрасивий; художник, зображуючи його, не відійшов від правди. Можливо, це, а, можливо, й те, що генералові не хотілося дорого, як йому здавалося (хоча він був дуже багатий), платити за таку бридку фізіономію, але він відмовився забирати портрет. Шевченко, замазавши генеральські атрибути й прикраси, навів замість них на ший рушник і, додавши до нього приладдя для гоління, віддав, і от спалахнув генеральський гнів, який треба було вгамувати хоч би там що... Дізнавшись, хто такий Шевченко, генерал приступив до Енгельгардта, який перебував тоді в Петербурзі, з пропозицією купити в нього кріпака. Поки вони торгувалися, Шевченко дізнався про це і, розуміючи, що його може чекати, кинувся до Брюллова, благаючи врятувати його» [8, с. 71]. А далі вже йшла розповідь про відоме викуплення художника з кріпацтва.

Літературознавець і поет Василь Щурат (випускник філософського факультету Віденського університету) в статті «Шевченко в малярськiм анекдотi» зауважив, що в багатьох публікаціях про Шевченка наведений П. Мартосом анекдот було подано як факт. Насправді ж в основі таких оповідей є давній анекдот із життя художника, поширений у Польщі, на Волині та Київщині. Дослідник стверджує, що анекдот, прикладений до біографії Т. Шевченка, виник у Польщі в другій половині XVIII ст. [10, с. 53]. «Анекдотом Мартоса» назвала оповідь про Т. Шевченка і генеральський портрет літературознавиця Роксана Харчук. У монографії «Шевченко, його читачі й нечитачі у XIX ст.» авторка висловила переконання, що у своїх спогадах 1863 року П. Мартос містифікував біографію Шевченка [9, с. 13].

Оповідання, записане від двадцятип'ятирічного робітника Івана Івченка із с. Грушівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії, ілюструє процес творення народних прислів'їв та приказок: мова йде про відомий в Україні вислів – «Багатому чорт діти колише, а бідному то й няньки нема». Інформант пояснює походження цього прислів'я, розповідаючи, як вередує дитина убогого чоловіка, не хоче їсти хліб, просить каші. Мати дитини спересердя каже: «То з'їж чорта!». Чорт лякається й тікає, колише дітей багатого, бо там обіцяють його нагодувати кашею [3]. Для фольклористів це оповідання цікаве як приклад згортання і розгортання тексту. Механізм цього явища, характерного для усної традиції, розкрила Варвара Адріанова-Перетц у статті «Полтавські прислів'я в записках 1850-х років». Працюючи над невиданими на той час матеріалами Архіву російського географічного товариства, вона виявила важливі українські фольклорні записи 1840–1870-х років. Дослідниця звернула особливу увагу на рукописи Василя Шевича 1849 і 1850 років, зроблені на Полтавщині, у Гадячі та Зінькові. Перший рукопис містить 60 прислів'їв. В. Адріанова-Перетц зазначає, що особливо цікавою серед полтавських

записів є низка оповідань «подвійного характеру». Вони або подають пояснення, звідки походить прислів'я, або є пізнішим додатком до готового афоризму. У «Лекціях по теорії словесності» (Харків, 1894) Олександр Потебня наочно показує, як «байка чи оповідання, що змальовує конкретну подію, стискується в коротенький вислів, який потім перевертається на прислів'я, причому прислів'я це або повторює кінцеві слова, або-ж резюмує його зміст» [1, с. 152].

Важливо, що окремі сюжети фольклорної прози, які зафіксовані дослідниками в 1915–1916 роках в рамках проекту з антропологічного вивчення військовополонених українців, згадуються у відомому в середовищі фахівців покажчику Ганса-Йорга Утера (*Hans-Jörg Uther*) – німецького літературознавця і фольклориста: «Лисиця краде рибу з воза» – ATU 1 (*The Theft of Fish*), «Дідусь-школяр» – ATU 1644 (*The Early Pupil*), «Чоловік витягає із верші чорта» – ATU 1149 (*Bluff: Children Desire Tiger's Flesh*), «A Soldiers's Riddle» – ATU (*Aarne-Thompson-Uther*) 1544 A* [14]. Цей факт засвідчує необхідність вивчення всіх текстів, що були зафіксовані віденськими антропологами й діалектологами від військовополонених українців у часи Першої світової війни, у контексті західноєвропейської фольклорної культури початку ХХ ст. Наша розвідка є однією з перших спроб фольклористичного студіювання цих записів, що є значущим і для осмислення розвитку антропології в країнах Європи.

Висловлюю вдячність співробітникам Архіву фонограм Австрійської академії наук за можливість опрацювання аудіозаписів. Особливо корисними були консультації, які надав співробітник Архіву пан Крістіан Лібл (*Christian Liebl*).

Дуже вдячна моїй колезі, українській фольклористці Олесі Бріциній, за надану інформацію про особливості індексації текстів казкової прози в покажчику Г.-Й. Утера.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адріанова-Перетц В. Полтавські прислів'я в записях 1850-х років. *Етнографічний вісник*. Київ, 1926. Кн. 3. С. 148–153.
2. Зілинський О. Іван Панькевич як фольклорист. *Зілинський О. Вибрані праці з фольклористики : у 2 кн. Кн. 1.* / [голов. ред. Г. Скрипник, упоряд. М. Мушинка]. Київ, 2013. С. 23–33.
3. Івченко Іван. CD 2:19. Liebl Christian – Lechleitner Gerda – Remmer Ulia (eds.). Recordings from Prisoner-of-War Camps, World War I Russian-Ukrainian Recordings / Reihe: Tondocumente aus den Phonogrammarchiv, Band: Series 17/3 / Reihe: Gesamtausgabe der Historischen Bestände 1899–1950, Band: 17/3 / Reihe: OEAW PHA CD, Band: 43/Verlag: VÖAW / Erscheinungsjahr: 2018. ISBN 13: 978 – 3-7001 – 8228 – 3/ Format: 2 Audio – CDs.
4. Москаленко Л. Полинь, голос, в Україну. (за матеріалами фонозаписів українських військовополонених часів Першої світової війни в Австрії). *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ. IX Міжнародна наукова інтернет-конференція з україністики / Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht, München 1–4 November, 2018.* München, 1919. S. 122–135.
5. Мушинка М. Іван Панькевич – співзасновник товариства «Просвіта» на Закарпатській Україні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць*. Львів, 2010. Вип. 19. С. 577–582.
6. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Ч. I. Звучня і морфологія. Прага, 1938. 555 с.
7. Семиженко А. [Інтерв'ю] Микола Мушинка: «То який же я “русский”, коли моя мама тієї мови не розуміє, а при Шевченку плаче?» *Локальна історія*. 2022. URL : <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/mikolamushinka-interview/> (дата звернення 21.09.2023).
8. Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка ; передм. В. Є. Шубравського. Київ, 1982. 547 с.
9. Харчук Р. Шевченко, його читачі й нечитачі у XIX столітті. Київ, 2021. 267 с.
10. Щурат В. З життя і творчости Тараса Шевченка. Львів, 1914. 68 с.
11. Evans A. D. Anthropology at War: World War I and the Science of Race in Germany. Chicago, 2010. 293 p. DOI: <https://doi.org/10.7208/chicago/978022622691.001.0001>.
12. Scheer M. Captive Voices: Phonographic Recordings in the German and Austrian Prisoner-of-War Camps of World War. R. Jöhler, Ch. Marchetti, M. Scheer (eds.). *Doing Anthropology in Wartime and War Zones: World War I*

and the Cultural Sciences in Europe. E-Book, 2010. P. 297–310. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783839414224-014>.

13. Scheer M., Marchetti Ch. and Johler R. «A Time Like No Other»: The Impact of the Great War on European Anthropology. *Doing Anthropology in Wartime and War Zones: World War I and the Cultural Sciences in Europe*. Eds. R. Johler, Ch. Marchetti, M. Scheer. Bielefeld, 2010. P. 9–26. DOI: <https://doi.org/10.14361/transcript.9783839414224.9>.

14. Uther H.-J. The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Helsinki, 2004. Part. I–III.

REFERENCES

1. ADRIANOVA-PERETTS, Varvara. Poltava Proverbs in the Records of the 1850s. *Ethnographic Bulletin*. Kyiv, 1926, vol. 3, pp. 148–153 [in Ukrainian].

2. Zilynskyi, Orest. Ivan Pankevych as a Folklorist. In: Hanna SKRYPNYK, ed.-in-chief, Mykola MUSHYNKA, compiler. *Orest Zilynskyi. Selected Works in Folkloristics: In Two Volumes*. Kyiv, 2013, book 1, pp. 23–33 [in Ukrainian].

3. IVCHENKO, Ivan. CD 2:19. In: Christian LIEBL, Gerda LECHLEITNER, Ulia REMMER, eds. *Recordings from Prisoner-of-War Camps, World War I Russian-Ukrainian Recordings*. Reihe: Tondocumente aus den Phonogrammarchiv, Band: Series 17/3 / Reihe: Gesamtausgabe der Historischen Bestände 1899–1950, Band: 17/3 / Reine: OEAW PHA CD, Band: 43/Verlag: VÖAW / Erscheinungsjahr: 2018. ISBN 13: 978 – 3-7001 – 8228 – 3/ Format: 2 Audio – CDs. [in Ukrainian].

4. MOSKALENKO, Liliia. Flights, Voice, to Ukraine. (After the Materials of Phonorecords of Ukrainian Prisoners of War during the First World War in Austria). *The Dialogue of Languages is the Dialogue of Cultures. Ukraine and the World. The 9th International Scientific Internet-Conference in Ukrainian Studies / Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht*, Munich, November 1–4, 2018. München 1918, pp. 122–135 [in Ukrainian].

5. MUSHYNKA, Mykola. Ivan Pankevych is a Co-Founder of Prosvita Society in Transcarpathian Ukraine. *Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood. Collected Scientific Works*. Lviv, 2010, iss. 19, pp. 577–582 [in Ukrainian].

6. PANKEVYCH, Ivan. *Ukrainian Dialects of Subcarpathian Rus and Adjacent Regions*. Part 1. Sound and Morphology. Prague, 1938, 555 pp. [in Ukrainian].

7. SEMYZHENKO, Anton. [Interview] Mykola Mushynka: «So what Kind of “Russian” I am when my Mother doesn’t Understand that Language, and She Cries when Shevchenko is around?». *Local History*, 2022 [online]. [viewed 21 September 2023]. Available from: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/mikola-mushinka-interview/> [in Ukrainian].

8. BORODIN, Vasyly, M. PAVLIUK, compilers. *Memories on Taras Shevchenko*. Annotated by Vasyly BORODIN and M. PAVLIUK; prefaced by Vasyly SHUBRAVSKYI. Kyiv, 1982, 547 pp. [in Ukrainian].

9. KHARCHUK, Roksana. *Shevchenko, his Readers and Non-Readers in the 19th Century*. Kyiv, 2021, 267 pp. [in Ukrainian].

10. SHCHURAT, Vasyly. *From the Life and Works of Taras Shevchenko*. Lviv, 1914, 68 pp. [in Ukrainian].

11. EVANS, Andrew D. *Anthropology at War: World War I and the Science of Race in Germany*. Chicago, 2010, 293 pp. DOI: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226222691.001.0001> [in English].

12. SCHEER, Monique. Captive Voices: Phonographic Recordings in the German and Austrian Prisoner-of-War Camps of World War. In: Reinhard JOHLER, Ch. MARCHETTI, Monique SCHEER, eds. *Doing Anthropology in Wartime and War Zones: World War I and the Cultural Sciences in Europe*. E-Book, 2010, pp. 297–310. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783839414224-014> [in English].

13. Reinhard JOHLER, Ch. MARCHETTI, Monique SCHEER. «A Time Like No Other»: The Impact of the Great War on European Anthropology. In: Reinhard JOHLER, Ch. MARCHETTI, Monique SCHEER, eds. *Doing Anthropology in Wartime and War Zones: World War I and the Cultural Sciences in Europe*. Bielefeld, 2010, pp. 9–26. DOI: <https://doi.org/10.14361/transcript.9783839414224.9> [in English].

14. UTHER, Hans-Jörg. *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. Helsinki, 2004, part 1–3 [in English].

Надійшла / Received 27.05.2022

Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 13.12.2022